

AZƏRBAYCAN'IN ORTA ƏSR KAMANÇA İFACILARI **Toğrul ƏSƏDULLAYEV¹**

ÖZET

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişində kamança ifaçılığın özünəməxsus yeri təşkil edir. Hələ orta əsrlərdən bu günə kimi xalqımız məşhur kamança ifaçılarını yetişdirmişdir. Hazırkı məqalədə orta əsrlərin bir çox kamança ifaçıları əsas tədqiqat obyektinə kimi seçilmişdir. Burada kamança ifaçılarının həyat və yaradıcılıq yollarına nəzər yetirilib, ifaçılıq xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Anahtar Kelimələr: Kamança aləti, ifaçılar, ustad, muğam

MEDIEVAL PERFORMERS INSTRUMENT KAMANCHA **ABSTRACT**

The kamancha performing has its own place in the history of Azerbaijani people. From medieval to nowadays our people have produced well-known kamancha players. As the research objective many kamancha players of the Medieval are elected in the current article, where it was given heed to the life and activities of the kamancha players and their features were researched.

Keywords: kamancha, players, maestro, mugam

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ИСПОЛНИТЕЛИ ИНСТРУМЕНТА **КАМАНЧА**

РЕЗЮМЕ

Исполнение на кеманче занимает особое место в истории Азербайджанского народа. Еще в средневековья наш народ славился знаменитыми исполнителями на кеманче. В данной статье как основной объект исследования был избран ряд кеманчистов средневековья. Здесь исследуются жизненный и творческий путь кеманчистов и их исполнительство.

Ключевые слова: инструмент кеманча, исполнители, учитель, мугам

GİRİŞ

Azərbaycan xalqının musiqi zövqünün formalaşmasında xalq çalğı alətlərinin müstəsna rolu vardır. Belə alətlərdən biri də qədim çalğı alətimiz olan kamançadır. Kamança ifaçılarının milli musiqi sənətində özünəməxsus yeri vardır. Həm şifahi ənənəli professional musiqi ifaçılığında, həm də bəstəkar yaradıcılığında kamança alətindən geniş istifadə olunur.

¹Azərbaycan Milli Konservatoriyasının başmüəllimi.

Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə yaşamış bir sıra ustad kamança ifaçıları yetişmişdir. Orta əsrlərdən bu günümüzə qədər mərhələlərlə ən mühüm kamança çalanların ifaçılıq fəaliyyətlərinə diqqət yetirək.

Mənbələrə istinadən məlum olur ki, XI əsrin sonu, XII əsrin I yarısında yaşayıb-yaratmış Azərbaycanın dahi şairi Məhsəti Gəncəvi çəng və rübəblə yanaşı, həm də mahir kamança ifaçısı olmuşdur. Akademik Teymur Bünyadov “Əsrlərdən gələn səslər” əsərində Məmməd Səid Ordubadiyə istinadən Gəncənin ətraf məhəllələrindən biri olan Xərabatda yaşayan Məhsətinin gözəl kamança ifaçısı olduğunu bildirir (Bünyadov, 1993, s.10).

Orta əsrlərdə bir çox Azərbaycan sənətkarları müəyyən səbəbdən xarici ölkələrdə, xüsusən Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərmişlər. Onların əksəriyyəti müharibələr zamanı əsir götürülərək xarici ölkələrə aparılmış və bu sənətkarlar qalib tərəfin ərazisindəki saraylarda işləmişlər. Bununla bağlı musiqişünas Sürəyya Ağayeva maraqlı araşdırmalar aparmışdır. O, “Orta əsr mənbələri XVI-XVII əsr Azərbaycan musiqiçiləri haqqında” adlı məqaləsində dövrünün məşhur ud çalanı Zeynalabdin Azəri Əvvəddən söhbət açır. O, Cənubi Azərbaycandan Osmanlı Türkiyəsinə Sultan II Bəyazidin oğlu – Şahzadə Əhmədin (1481-1511) dövrü ilə gəlmişdi. Zeynalabdin Azəri Əvvədin şagirdi Hüseyn Əvvəd də tanınmış ud və kamança ifaçısı idi. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, ud və kamança çalğı alətləri müxtəlif üsulla səsləndirilir. Hər ikisi telli (xordofonlu) çalğı alətləri olsa da, onların ümumi, bənzər cəhətləri də vardır. Bu da hər iki alətin qolunda pərdələrin yoxluğudur. Yəni, belə alətlər səsləndirilən zaman ifaçı son dərəcə diqqətli olmalıdır. Barmaq telin üzərində tələb olunan yerdən azacıq aşağı, yaxud yuxarı qoyularsa, ifadə naqislik yaranacaqdır. Bu baxımdan pərdəsiz çalğı alətlərinin ifaçılarının musiqi duyumu yüksək səviyyədə olmalıdır. Əgər ifaçı deyilən tələblərə cavab verərsə, onun ifası mükəmməl alınacaqdır. Bu işdə vərdişlərin də böyük rolu olur.

S.Ağayeva həmçinin Osmanlı sultanı Yavuz Səlimin (1512-1520) Çaldıran döyüşündə (23 avqust 1514-cü il) Səfəvi şahı I İsmayılın (1501-1524) ordusu üzərindəki qələbəsindən sonra da Təbrizdən xeyli rəssam, memar, musiqiçi, incəsənət xadimi əsir götürərək Anadoluya apardıklarını bildirir. S.Ağayeva həmin məqaləsində musiqiçi əsirlərin arasında bir çox kamança çalanların da olduğunu qeyd edir. Onlardan ustad kamança ifaçıları Şahqulu və onun oğlu Heydərin adlarını çəkir. Bu musiqiçilər “Cəmaəte-mütriban” adlanan saray orkestrində peşəkar ifalarına görə, yüksək mövqe tutmuşdular.

Orta əsrlərdə müasir dövrümüzdə istedadlı sənətkarlara verilən “xalq artisti”, “əməkdar artist”, “əməkdar incəsənət xadimi”, “əməkdar mədəniyyət işçisi” və s. kimi fəxri adlar, titullar olmamışdır. O dövrlərdə ən ustad sənətkara çaldığı alətin adı ləqəb kimi verilərdi. Bu da hər sənətkara nəsis olmurdu.

S.Onullahi “Qədim Təbrizin mədəniyyət tarixindən (X-XVII əsrlərdə)” məqaləsində XVI əsrin ən güclü musiqiçilərinin adlarını qeyd edərkən onların çalğı alətlərini də ləqəb (ayama) kimi göstərir: Qütbəddin Nayi (neyçalan), Həbib Udi (ud çalan), Əsəd Sornai və Ustad Şah Məhəmməd Sornai (surna çalanlar), Mövlana Qasım Qanuni (qanun çalan), Sultan Məhəmməd Çəngi (çəng çalan), Mirzə Məhəmməd Kamançayi və Ustad Məsum Kamançayi (kamança çalanlar) və başqaları (Dağlı, 2011, s.54-57).

Mirzə Məhəmməd Kamançayi və eləcə də digər instrumental ifaçılar (Zurnaçı Ustad Həsən, Udçalan Ustad Qulu bəy Hüseynin oğlu Məhəmməd Mömin, Ustad Məsum Kamançayi, Ustad Sultan Mahmud Tənburə, Mirzə Hüseyn Tənburə, Ustad Sultan Məhəmməd Çəngi və başqaları) haqqında Azərbaycanın tanınmış tarixçi-şairi İsgəndər Münşi (1560/61-1634) “Tarix-i aləmə-yi Abbasi” (tərcüməsi: “Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi”) adlı əsərində “Xoş avazlıların, mütrüblərin və nəğmə əhlinin adları” məqaləsində geniş

məlumat vermişdir. İ.Münşi Mirzə Məhəmməd Kamançayı haqqında yazır: “Sazəndələr zümərəsindən Mirzə Məhəmməd Kamançayı – əvəzsiz sazəndə idi. (Kamançadan savayı), həm də ud çalardı. İsmayıl Mirzə (burada II Şah İsmayıl nəzərdə tutulur – T.Ə.) zamanında xidmətə daxil olub, həmtaylarından və həmkarlarından üstün oldu” (Türkman, 2009, s.391).

Mütəxəssislər Mirzə Məhəmməd Kamançayının 1576-1577-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş II Şah İsmayılın xüsusi kamançaçalanı olduğunu da bildirirlər (Рахмани, 1960, s.171). Göründüyü kimi mənbədə Mirzə Məhəmməd Kamançayının həm də gözəl ud çalması vurğulanır. Ümumiyyətlə, araşdırmalar apararkən bir sıra kamançaçıların həm də gözəl ud çalmaqlarını müşahidə edirik. Bu da hər iki alətin qolunda pərdələrin olmaması ilə əsaslandırılır. Baxmayaraq ki, kamança və ud fərqli üsullarla səsləndirilir: kamança kamanla, ud isə mizrabla.

İsgəndər Münşi adı çəkilən əsərində XVI əsrdə yaşamış digər tanınmış kamança çalan Ustad Məsum Kamançayının (bəzi mənbələrdə yanlış olaraq Məsud adı ilə təqdim olunur) da adını qeyd edir:

Mənbədən məlum olur ki, Ustad Məsum Vəramin bölgəsinin sayılıb-seçilən və sevilən sənətkarı kimi elin toy-düyünündə iştirak etmiş, sazəndəliklə məşğul olmuşdur. Məsumun qardaşlarının da musiqiçi olduğu vurğulanır, lakin ifaçılıq səviyyəsinə görə onlardan çox üstün imiş. Məhz peşəkar ifasına görə xalq onu Ustad Məsum Kamançayı adlandırmışdır.

Maraqlıdır, İsgəndər Münşi bir sıra başqa sazəndələrdən, instrumental ifaçılardan sözcəkən onların adlarına çalğı alətlərinin adını qoşmur. Məsələn, tənbur (çahartar) çalan bir ifaçını sadəcə Şahsuvar kimi təqdim edir:

“Şahsuvar – tənbur-çahartar (alətində) çalardı. Ustalıqda misilsizlikdən dəm vururdu. Amma onun musiqi ifası çox da duzlu və məlahətli deyildi” (Kərimov, 2002, s.392).

İsgəndər Münşi əsərində digər tənburçalanların adlarına isə aləti – tənburu da əlavə edir: Ustad Sultan Tənburə, Mirzə Hüseyin Tənburə.

Görünür, o dövrdə tənbur çalan Şahsuvarın ifaçılıq sənəti Ustad Sultan Tənburə, yaxud Mirzə Hüseyin Tənburə ilə müqayisədə nisbətən aşağı tutulurdu. Yoxsa, mənbədə o da Şahsuvar Tənburə kimi təqdim olunardı. İ.Münşinin Şahsuvarın “ifası çox da duzlu və məlahətli deyildi” yazması da deyilənlərə aydınlıq gətirir.

Burada fikrimiz heç də Şahsuvarın ifaçılıq sənətini kiçiltmək deyil. Sadəcə məqsəd Orta əsrlərdə çalğı alətinin adının nadir hallarda sənətkarların soyadına qoşulmasını və hər sənətkara ləqəb kimi verilməməsini bildirməkdir. Məqsədimiz belə adqoymanın nə qədər böyük, tələbkar və məsuliyyətli bir iş olduğunu nəzər-diqqətə cərpdirmaqdır.

Orta əsrlərdə yaşamış – Məhsəti Gəncəvi (XI əsrin sonu, XII əsrin I yarısı), Hüseyin Əvvad (XV əsrin sonu, XVI əsrin I yarısı), Şahqulu, onun oğlu Heydər (XVI əsrin I yarısı), Mirzə Məhəmməd Kamançayı və Ustad Məsum Kamançayı (XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəli) kimi ifaçılardan sonra ən məşhur kamançaçalan Qaraçı Hacıbəy olmuşdur. O, XVIII əsrdə yaşamış və ifaçılıq fəaliyyəti göstərmişdir. Qaraçı Hacıbəy haqqında tanınmış musiqi tədqiqatçısı Firudin Şuşinski (1925-1997) “Azərbaycan xalq musiqiçiləri” əsərində bir sıra öçerklərdə məlumat verir (Şuşinski, 1985, s.103).

İti biləngə, yüksək texnikaya malik olan Qaraçı Hacıbəy öz şirin barmaqları ilə dinləyiciləri valeh edirdi. Bu baxımdan Qaraçı Hacıbəy xalqın sevimli sənətkarına çevrilmiş, hər yerdə musiqi xiridarları onun bənzərsiz ifasından söhbət açırdılar.

Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, bir sıra fərqli alətlərin ifaçıları həm də gözəl kamança çalmışlar. Onlardan Mansurovların məşhur bir nümayəndəsi olan Məşədi Məlik-

məmməd Ağasalah oğlunun (1838-1909) adını qeyd edə bilərik. Məşədi Məlik kamança çalmağı müasiri Ərdəbilli Mirzə Səttardan (1844-1922) öyrənmişdir. 1879-cu ildən 1887-ci ilə qədər Məşədi Məlikin evində qalan Mirzə Səttar ona kamança çalmağın sirlərini öyrədir. Məşədi Məlik 41 yaşında olarkən kamança ifa etməyə həvəs göstərir. Doğrudur, Məşədi Məlik əsasən, tar ifaçılığı ilə məşğul olurdu. Lakin bəzi məqamlarda müxtəlif tarzənləri kamançada müşayiət edirdi.

Məşədi Məlik nəinki tarı, kamançanı, eləcə də telli alətlərdən kəskin fərqlənən, tam bambaşqa üsulla səsləndirilən tütək və qarmon çalğı alətlərini də eyni məharətlə səsləndirirdi. Həmin çalğı alətlərində mükəmməl ifa etməsi Məşədi Məliki dövrünün qüdrətli sənətkarlarından birinə çevirmişdi.

Məşədi Məlikin kamança müəllimi olmuş Mirzə Səttar haqqında görkəmli jurnalist, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Rafael Hüseynov “Min ikinci gecə” əsərində geniş məlumat verir (Hüseynov, 1988, s.16-20). Cənubi Azərbaycan sənətkarlarından biri olan Ərdəbilli Mirzə Səttar, eləcə də Tehranlı Bağırخان dazəmanəsinin tanınmış kamança ifaçılığını olmuşlar.

Aparığımız tədqiqatdan göründüyü kimi, alman səyyah və təbiətşünası Engelbert Kempfer (1651-1716) İsveç səfirliyinin nümayəndəsi kimi XVII əsrin sonunda Azərbaycanda (19 dekabr 1683-cü ildə Şamaxıda, 6-9 yanvar 1684-cü ildə isə Bakıda) olmuşdur. O, yol qeydlərinin “XVII əsr Şərq musiqi mədəniyyəti” adlı fəslində Azərbaycanda rastlaşdığı 23 çalğı alətinin həm rəsmini çəkmiş, həm də bu alətlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat vermişdir. Bu alətlərdən biri də haqqında söhbət açdığımız kamançadır (Kaempfer, 1712, s. 740-745). Engelbert Kempfer özünün çəkdiyi rəsmdə kamançanı 18 rəqəmi ilə qeyd almışdır.

Ədəbi və tarixi faktlardan məlum olur ki, Azərbaycanda ən azı XI-XII əsrlərdə tar da, kamança da səsləndirilib. Bəzən mətbuatda guya, “tarı da ilk dəfə 1861-ci ildə Qafqaza Əli Şirazinin İrandan gətirməsi” ilə də bağlı yanlış fikirlərə rast gəlirik (Bakıxanov, 1985, s.10).

Azərbaycanın ulu şairləri Orta əsrlərdə çalğı alətlərini şeirlərində sanki peşəkar bir musiqişünas kimi vəsf edəblər. Həmin bu şeirlər çalğı alətlərimizə verilən bir sənəd, vəsiqə və hansı xalqa məxsus olduğunu təsdiqləyən “pasport”dur. Əli Şirazini əllərində “bayraq” tutanlara bu tarixi faktların özü tutarlı cavabını verir.

Dövrünün tanınmış sənətkarı, peşəkar kamança ifaçısı Mirzə Səttarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar apardıqda bir sıra uğurlu nəticələr əldə olundu.

R.Hüseynov Mansurovlar məktəbinin layiqli nümayəndəsi, ustad tarzən Məşədi Süleyman Mansurovun (1872-1955) xatirələrinə istinad edərək, Mirzə Səttarın tərcümeyihalı, xarici görkəmi, xarakteri, əlamətləri və ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir.²

Mirzə Səttar 1844-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. O, uşaq yaşlarından kamança çalmağı öyrənmişdir. Mirzə Səttar gecə-gündüz, yorulmaq bilmədən kamança çalır, məşq edərmiş. Qonşuluğunda yaşayan Mirsaleh adlı bir müctəhidmusiqini sevmədiyindən Mirzə Səttarı Ərdəbildən didərgin salır. Onu həbs etdirəcəyi ilə hədələyir. Mirzə Səttar Ərdəbildən Nəmin şəhərinə gedir. Burada bir mütrilə dostlaşır və onunla bərabər Salyana gəlir. Onlar iki ay ərzində Salyanda musiqiçi kimi fəaliyyət göstərir, elin-obanın rəğbətini qazanırlar. Günlərin bir günü Səttarın Nəmin şəhərindən olan musiqiçi dostu qəflətən xəstələnir və dünyasını dəyişir, rəhmətə gedir. Bu

² AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi arxivi, qovluq № 80. Məşədi Süleyman Mansurovun xatirələri.

hadisədən sonra 1879-cu ildə Mirzə Səttar Bakıya köçür. Burada Məşədi Məlikgilə pənah gətirir. 1887-ci ilə qədər onun evində yaşayır. Bu illərdə qeyd edildiyi kimi, Məşədi Məlik Mirzə Səttardan kamança çalmağın sirlərini öyrənir.

Mirzə Səttar tək-cə mahir ifaçı deyildi. O, intellektual səviyyəsinə görə də həmkarlarından və yaşadlarından xeyli seçilirdi. Bir neçə dildə – ərəb, fars, türkcə sərbəst danışır, bu dillərdə mükəmməl yazıb, oxuyurdu. Çoxlu müəllimlə etdiyindən Mirzə Səttar elmin istənilən sahəsindən xəbərdar idi. Onun şirin ifası kimi, danışdıqlarından da doymaq olmurdu. Aydın diksiyası olan Səttarxan natiqliyi ilə də diqqəti cəlb edirdi.

Mirzə Səttarın kamançası da digərlərindən fərqlənirdi. Alətinin çanağının ölçüləri normaldan bir yarım (1,5) dəfə böyük idi. Onun kamançasının qolu da uzun idi. Alətə uyğun olaraq qəmçili (əski azər-türkcə – kaman, yay) də uzun imiş. Çanağın üzərindən ağ və qara sümüksən zolaqlar işlənmişdi. Bu da alətə xüsusi gözəllik verirdi.

Mirzə Səttarın kamançası sökülüb-yığılırdı. Yəni qol çanağa vint ilə bağlanırmış. Aşırıqlar da vintlə açılıb-bağlanırdı. Mirzə Səttar ifa etmədikdə kamançanı söküb, torbasına (“köynəyi”nə) qoyurdu.

Maraqlıdır ki, musiqi tədqiqatçısı Firudin Şuşinski böyük dramaturq, yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin (1866-1932) bir neçə çalğı alətində, o cümlədən kamançada da gözəl ifa etdiyini yazırdı: “Mirzə Cəlil musiqi həvəskarı olduğundan o, özü də yaxşı tütək, ney və kamança çalır” (Hüseynov, 1988, s.103).

Məşədi Cəmil Kərbalayi Aslan oğlu Əmirov (1875-1928) da çoxşaxəli sənətkar olmuş, əsasən tar çalıb, həm də xanəndəlik edib. Məşədi Cəmil həmçinin böyük peşəkarlıqla bir-birindən kəskin fərqlənən qarmon, skripka, fortepiano, ud, qanun və kamançada gözəl çalır (Əliverdibəyov, 2001, s.193).

SONUÇ

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış kamança ifaçılarının yaradıcılığı çox böyük vüsətlə XIX-XX əsrdə yaşayəb yaratmış ifaçıların yaradıcılığında davam olunmuşdur. Hal hazırda təqdim edilən ifaçıların hərəsinin özünəməxsus dəst-xətti, çalğı üsulları olmuşdur. Kamança ifaçılığında söhbət açıqda, mütləq muğam sənəti yada salınmalıdır. Azərbaycanda kamança muğam ifaçılığının ayrılmaz, əsas alətlərindən biridir. Bu səbəbdən muğamlarımızın təşəkkül tapmasında, formalaşmasında və inkişafında kamança çalanlarımızın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu gün də biz qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqının həm tarixi keçmişində və həm də bu günündə parlaq kamança ifaçıları yaşayıb və hələ uzun illər yaşayacaqdır.

KAYNAKLAR

- Bünyadov, T.Ə. (1993), Əsrlərdən gələn səslər. Bakü, Azərənəşr
- Dağlı, R. O. (2011), Xızı-Siyəzən bölgəsinin tarixi (arxeoloji-etnoqrafik tədqiqat). Bakü, Afpoliqraf.
- Türkmən, İsgəndər bəy Münşi. (2009), Tarix-i aləməra-yi Abbasi (Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi – fars dilindən tərcümənin, ön sözlü, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri: Oqtay Əfəndiyev və Namiq Musalı). I cild. Bakü, Təhsil.
- Рахмани А.А. (1960), “Тарих-и алам арай-и Аббаси” как источник по истории Азербайджана. Б.: Изд-во АН Азерб.
- Kərimov M.T. (2002), Azərbaycan musiqi alətləri. Bakü, Yeni nəsil.
- Şuşinski F.M. (1985), Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakü, Yazıçı.

Hüseynov R.B. (1988), Min ikinci gecə. Bakü, Işıq.

Kaempfer E. (1712), Amoenitatum exoticarum politico-physico-mediciarum (latıncadan tərcüməsi: Dövlət proqramının tibbi köməyi). Fasciculus V. Lemgoviae, Typis & impensis H.W/ Meyeri.

Bakıxanov Ə.M. (1985) Ömrün sarı simi (tərtibçilər: Tofiq Bakıxanov və Məmmədrza Bakıxanov). Bakü, Işıq.

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi arxivi, qovluq № 80. Məşədi Süleyman Mansurovun xatirələri.

Əliverdibəyov A.Ə. (2001), Rəsmli musiqi tarixi. Bakü, Şuşa.